

Η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας για το σοσιαλισμό*

1. Μορφές και περιεχόμενο της αξίας

Ένα σημείο στο οποίο η μαρξική Πολιτική Οικονομία υπερέχει ριζικά αυτής του Ρικάρντο έγκειται στη θεωρητική αναγνώριση του ιστορικά ειδικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας. Το σημείο αυτό διατηρεί τη σημασία του ακόμα και αν περιοριστούμε στη βασική θεωρία της αξίας. Στο *Κεφάλαιο*, πέραν της διάκρισης μεταξύ αξίας χρήσης και αξίας ως των δύο συντελεστών του εμπορεύματος, η έννοια της ίδιας της αξίας διχοτομείται δομικά στις μορφές και το περιεχόμενο της αξίας.

Οι μορφές της αξίας αναβλύζουν από τις ιστορικά ειδικές κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των προς ανταλλαγή εμπορευμάτων και αναπτύσσονται στην αξιακή μορφή ή στη μορφή τιμής των εμπορευμάτων, όπως επίσης και στην κεφαλαιακή μορφή. Όπως σημείωνε ο Μαρξ, «μια από τις κύριες αδυναμίες της κλασικής πολιτικής οικονομίας είναι ότι δεν κατόρθωσε ποτέ... να ανακαλύψει τη μορφή της αξίας η οποία πραγματικά μετατρέπει την αξία σε αξία ανταλλαγής» (I, σελ. 174). Η αδυναμία αυτή σχετίζεται στενά με το γεγονός ότι η κλασική πολιτική οικονομία αγνοεί τον ιστορικά ειδικό χαρακτήρα της εμπορευματικής οικονομίας και του καπιταλισμού.

Σε άμεση σύνδεση με αυτή την αναγνώριση, ο Μαρξ κατέστησε επίσης σαφές ότι η εργασιακή διαδικασία είναι «η καθολική συνθήκη για τη μεταβολική αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπου και φύσης, η διηνεκής επιβαλλόμενη από τη φύση συνθήκη της ανθρώπινης ύπαρξης και είναι επομένως ανεξάρτητη από κάθε μορφή αυτής της ύπαρξης ή μάλλον είναι κοινή σε όλες τις μορφές κοινωνίας όπου ζουν ανθρώπινα όντα» (I, σελ. 290). Κατά τη μακρά ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών, η εργασιακή διαδικασία και τα προκύπτοντα προϊόντα της εργασίας συχνά δεν σχετίζονταν με τις μορφές της αξίας. Ο ενσωματωμένος χρόνος εργασίας σε χρήσιμα προϊόντα δεν μπορούσε να συγκροτήσει το περιεχόμενο της αξίας, στο βαθμό που τα προϊόντα δεν αποτελούσαν εμπορεύματα, όπως στην περίπτωση της ιδιοκατανάλωσης της σοδειάς του αγρότη ή της γαιοπροσόδου σε δημητριακά που καταβαλλόταν στο φεουδάρχη (I, σελ. 131). Μόνον όταν τα προϊόντα απέκτησαν μια εμπορευματική μορφή και εντάχθηκαν στη μορφή της αξίας, ο ενσωματωμένος σ' αυτά εργάσιμος χρόνος κατέστη το περιεχόμενο της αξίας. Μόνο στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής λαμβάνουν όλα τα

Ο Makoto Itoh είναι καθηγητής στην Οικονομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Τόκιο.

* Το παρόν άρθρο αποτελεί μέρος του βιβλίου *Political Economy for Socialism*, London, Macmillan, 1994.

προϊόντα μια εμπορευματική μορφή ως μια κοινωνική αναγκαιότητα η οποία αναπόφευκτα καθιστά τον ενσωματωμένο σ' αυτά εργάσιμο χρόνο περιεχόμενο της αξίας.

Η διττή αντίληψη της αξίας αντανακλά τις ετερογενείς προελεύσεις των μορφών της αξίας και της εργασιακής διαδικασίας. Όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ, «η ανταλλαγή των εμπορευμάτων αρχίζει εκεί όπου οι κοινωνίες έχουν τα σύνορά τους, στα σημεία επαφής τους με άλλες κοινωνίες ή με μέλη αυτών των τελευταίων» (I, σελ. 182), όπου η εργασιακή διαδικασία επιτελείτο ενδογενώς στο εσωτερικό κοινωνιών υπό διαφορετικά κοινωνικά καθεστάτα. Οι μορφές της αξίας σε μια εμπορευματική οικονομία, όπως η μορφή της τιμής, ουσιαστικά προέρχονται από εξωγενείς οικονομικές σχέσεις που προκύπτουν μεταξύ των κοινωνιών και επομένως ενδύονται την εξωτερική μορφή λίγο ως πολύ ανεξάρτητα από τις ενδογενείς ποσοτικές σχέσεις της κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας που εμφανίζονται στο εσωτερικό των κοινωνιών.

Αυτή η αναγνώριση έχει για το σοσιαλισμό μια σαφή συνέπεια: στο βαθμό που οι μορφές της αξίας είναι εξωγενείς ως προς την προέλευσή τους και σχετικά ανεξάρτητες της ενδογενούς κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας, οι μορφές αυτές μπορούν να απομακρυνθούν έτσι ώστε να προκύψει μια κοινωνία συνεργατική σε ένα υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης της ιστορίας. Έτσι λοιπόν, ο Μαρξ μπορούσε θεωρητικά να προδιαγράψει ένα κοινωνικό σύστημα κατανομής των μέσων κατανάλωσης και καταμερισμού των μέσων παραγωγής σε ευθεία αναλογία προς τον εργάσιμο χρόνο σε μια τέτοια κοινωνία. Στο περίφημο τμήμα σχετικά με «το φетиχισμό του εμπορεύματος και το μυστικό του» στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ υποθέτει, «μόνο χάριν του παραλληλισμού με την εμπορευματική παραγωγή, ότι το μερίδιο κάθε παραγωγού στα μέσα διαβίωσης ορίζεται από τον εργάσιμο χρόνο» σε μια συνεργατική κοινωνία και συνεχίζει: «Ο εργάσιμος χρόνος σ' αυτή την περίπτωση θα παίζει ένα διπλό ρόλο. Η κατανομή του σύμφωνα με ένα ορισμένο σχέδιο διατηρεί την ορθή αναλογία μεταξύ των διαφορετικών λειτουργιών της εργασίας και των διάφορων αναγκών των συνεταιρισμών. Από την άλλη πλευρά, ο εργάσιμος χρόνος χρησιμεύει επίσης ως ένα μέτρο του βαθμού συμμετοχής κάθε ατόμου στην κοινή εργασία και του μεριδίου του στο τμήμα εκείνο του συνολικού προϊόντος που προορίζεται για ατομική κατανάλωση. Οι κοινωνικές σχέσεις των ατομικών παραγωγών, τόσο με την εργασία τους όσο και με τα προϊόντα της εργασίας τους, στην περίπτωση αυτή, είναι διαφανείς στην απλότητά τους, τόσο στην παραγωγή, όσο και στη διανομή» (I, σελ. 172).

Ο Α. Σμιθ, αντίθετα, πίστευε ότι η ανταλλαγή εμπορευμάτων προέρχεται από μια εσωτερική τάση του ανθρώπου να «εμπορεύεται και να ανταλλάσσει ένα πράγμα με κάποιο άλλο»¹, (σελ. 15), να προκαλεί τον καταμερισμό εργασίας και έτσι να συγκροτεί μια οικονομία αγοράς ως τη φυσική τάξη των πραγμάτων. Εάν αυτό ήταν αληθές, τότε μια σχεδιασμένη οικονομία που θα βασιζόταν στο συνεταιρισμό θα συνιστούσε μια αφύσικη πρόταση, που θα ήταν αντίθετη με τις θεμελιώδεις ανθρώπινες τάσεις. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν είναι ορθή, καθώς οι ανθρώπινες κοινωνίες της προκαπιταλιστικής περιόδου ήταν επί μακρόν οργανωμένες χωρίς την ανταλλαγή εμπορευμάτων και σε ορισμένες περιπτώσεις ανέπτυξαν έναν κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, όπως το σύστημα της κάστας των πρωτόγονων κοινωνιών των Ινδιάνων. Η μαρξική θεωρία των μορφών της αξίας περιλαμβάνει μια βαθιά κριτική αυτής της άποψης της κλασικής πολιτικής οικονομίας και προβάλλει τη δυνατότητα υλοποίησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας συνεργατισμού.

2. Μονάδες οικονομικού λογισμού

Στις σοβιετικού τύπου σοσιαλιστικές κοινωνίες που βασίζονταν στη μαρξική πολιτική οικονομία, οι κοινωνικές σχέσεις των εργατών με την εργασία τους και τα προϊόντα της εργασίας τους δεν ήταν στην πραγματικότητα «διαφανείς» και χρησιμοποιούνταν συνεχώς ένα είδος (οιωνεί) μορφής τιμής, όπως επίσης και (οιωνεί) χρήματος, όπως το ρούβλι. Γιατί συνέβαινε αυτό;

Ένας λόγος είναι η τεχνική δυσκολία υπολογισμού του εργάσιμου χρόνου που είναι ενσωματωμένος σε μια μονάδα προϊόντος, αν συμπεριλάβουμε όχι μόνο την άμεση εισροή εργασίας στην τελική διαδικασία παραγωγής, αλλά και τον έμμεσο εργάσιμο χρόνο που μεταφέρεται από τα καταναλωόμενα μέσα παραγωγής. Αν υποθέσουμε ότι στους διάφορους κλάδους η εργασία είναι ομογενής και ότι ο κάθε κλάδος παράγει ένα μοναδικό προϊόν, τότε μπορούμε να αποδείξουμε θεωρητικά ότι οι εργάσιμοι χρόνοι που ενσωματώνονται στα προϊόντα προσδιορίζονται ως η λύση ενός συνόλου ταυτόχρονων εξισώσεων που παριστούν το τεχνολογικό σύστημα παραγωγής. Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι η κοινωνία διαθέτει n βιομηχανικούς κλάδους. Προκειμένου να παραχθεί μια μονάδα του προϊόντος i , είναι τεχνικά απαραίτητες a_{ij} μονάδες του προϊόντος j και l_i ώρες άμεσης εργασίας. Έστω ότι η συνολική άμεση και έμμεση εργασία που ενσωματώνεται σε μια μονάδα του προϊόντος i είναι t_i ώρες. Θα έχουμε τότε n ταυτόχρονες γραμμικές εξισώσεις με n αγνώστους t_i .

$$a_{11} t_1 + a_{12} t_2 + \dots + a_{1n} t_n + l_1 = t_1$$

$$a_{21} t_1 + a_{22} t_2 + \dots + a_{2n} t_n + l_2 = t_2$$

$$a_{n1} t_1 + a_{n2} t_2 + \dots + a_{nn} t_n + l_n = t_n$$

Οι n άγνωστοι t_i μπορούν να προσδιοριστούν στις εξισώσεις αυτές ως μεταβλητές εξαρτώμενες από τα a_{ij} και l_i , όπου τα l_i παριστούν τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής. Θα συζητήσουμε γιατί τα l_i μπορούν να θεωρηθούν ως ομογενή στην επόμενη παράγραφο. Ο επιμερισμός του εργάσιμου χρόνου σ' ένα μεμονωμένο προϊόν, στην περίπτωση των συμπαράγωγων προϊόντων ενός κλάδου, μπορεί κατά σύμβαση να προσδιοριστεί θεωρώντας τη σχετική ισχύ της κοινωνικής ζήτησης ή την ανάγκη για κάθε προϊόν². Ωστόσο, τα προϊόντα μιας σύγχρονης κοινωνίας είναι στην πραγματικότητα τόσο πολυάριθμα, ώστε ο υπολογισμός του εργάσιμου χρόνου t_i που είναι ενσωματωμένος σε κάθε προϊόν μέσω της επίλυσης εκατοντάδων χιλιάδων ταυτόχρονων εξισώσεων ήταν πρακτικά αδύνατος, με δεδομένο το επίπεδο της σοβιετικής τεχνολογίας υπολογιστών. Καθώς προοδεύουν οι υπολογιστές, ο υπολογισμός του t_i θα γίνεται ευκολότερος, ιδίως αν περιορίσουμε τον αριθμό των αγνώστων σ' ένα ορισμένο εύρος στρατηγικά σημαντικών προϊόντων.

Εν πάση περιπτώσει, στο σοβιετικό τύπο σχεδιασμένης οικονομίας, γενικά, χρησιμοποιούνταν επίσημα καθορισμένες τιμές, όπως και δεδομένα φυσικών εισροών-εκροών και η σχεδιασμένη κατανομή προϊόντων και υπηρεσιών. Κατά τη λειτουργία τους αυτές οι επίσημα καθορισμένες τιμές δεν υπόκειντο στην άναρχη κίνηση της προσφοράς και της ζήτησης και ήταν τελείως διαφορετικές από τις τιμές μιας οικονομίας αγοράς. Αν η μορφή τι-

μής και χρήματος εμφανίζεται θεωρητικά μόνο στα πλαίσια της άναρχης κίνησης της ελεύθερης οικονομίας, οι επίσημα καθορισμένες τιμές στη Σοβιετική Ένωση ήταν μόνο οιοωνεί τιμές και το χρήμα ήταν στο μεγαλύτερο βαθμό ένα οιοωνεί χρήμα. Ωστόσο, ήταν επίσης διαφορετικά από μονάδες λογισμού του εργάσιμου χρόνου και ο εργάσιμος χρόνος για κάθε προϊόν στην πραγματικότητα δεν υπολογιζόταν.

Οι τιμές στη Σοβιετική Ένωση αρχικά εμμοούντο τις αντίστοιχες τιμές της προ του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου περιόδου και στη συνέχεια μεταβάλλονταν επίσημα με βάση την αρχή του κόστους. Έτσι λοιπόν, αν το σύστημα τιμών της σοβιετικού τύπου οικονομίας απέτυχε μετά από μια ορισμένη περίοδο, η αποτυχία αυτή δεν πρέπει να ταυτίζεται με την αποτυχία της πρόβλεψης του Μαρξ σχετικά με την εφαρμογή της εργασιακής θεωρίας της αξίας στο σοσιαλισμό. Ταυτόχρονα, πρέπει επίσης να παραδεχτούμε ότι το σύστημα των επίσημα καθοριζόμενων τιμών στην πραγματικότητα λειτούργησε επί αρκετές δεκαετίες, επιτυγχάνοντας μια σχετικά ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη. Θα έπρεπε μάλλον να αναρωτηθούμε πώς ήταν δυνατόν το σύστημα αυτό να λειτουργήσει επί ένα τόσο μακρύ διάστημα. Το σημείο αυτό πρέπει να το έχουμε υπόψη μας, καθώς θα επανέλθουμε σ' αυτό στην πορεία της παρουσίασης.

Πέρα από τη δυσκολία υπολογισμού του εργάσιμου χρόνου για κάθε προϊόν, υπάρχει άλλος ένας ακόμα λόγος για τη χρησιμοποίηση των τιμών, έστω και των επίσημα καθοριζόμενων, σε μια σχεδιαζόμενη οικονομία. Συγκεκριμένα, ακόμα και αν ο εργάσιμος χρόνος είναι πρακτικά μετρήσιμος, δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως μέτρο της μεγέθυνσης της διαθέσιμης ποσότητας προϊόντων. Αν υποθέσουμε ένα δεδομένο αριθμό εργατών με δεδομένες ετήσιες ώρες εργασίας, έπεται ότι δεν μπορεί να υπάρξει καμιά μεγέθυνση ή μεταβολή στο καθαρό ετήσιο προϊόν με όρους εργάσιμου χρόνου. Πέραν αυτού, είναι βέβαιο ότι δεν υπάρχει κάποιο κοινό αντικειμενικό μέτρο των διάφορων αξιών χρήσης. Η άθροιση χάλυβα, τηλεοράσεων και πουκαμίσων με όρους κιλών ή τόνων δεν έχει κανένα νόημα. Εκφράσεις της ποσοτικής μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος, όπως ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης, έχουν άμεσο νόημα μόνον όταν υποθέσουμε ότι η σύνθεση του εθνικού προϊόντος διατηρεί τις ίδιες εσωτερικές αναλογίες. Σ' αυτή τη θεωρητικά καθαρή περίπτωση, ο ρυθμός αύξησης του πραγματικού καθαρού εθνικού προϊόντος (ΚΕΠ) με όρους σταθερών τιμών δεν σημαίνει τίποτα άλλο από το ρυθμό αύξησης του συνολικού προϊόντος ενός έθνους. Ωστόσο, μια αλλαγή στη σύνθεση του συνολικού προϊόντος, εφόσον οι άλλοι παράμετροι παραμένουν σταθερές, θα μπορούσε επίσης να φαίνεται ως μια αλλαγή του ρυθμού αύξησης του καθαρού εθνικού προϊόντος αν χρησιμοποιούνταν σταθερές τιμές. Αν, για παράδειγμα, μια μεταβολή στη σύνθεση αύξανε το βάρος των προϊόντων με σχετικά υψηλή προστιθέμενη αξία ανά εργάτη σε ετήσια βάση, θα φαινόταν σαν να είχε αυξηθεί το καθαρό εθνικό προϊόν. Στο βαθμό, ωστόσο, που οι αξίες χρήσης των αυξημένων προϊόντων δεν είναι σύμμετρες με αυτές των σχετικά μειωμένων προϊόντων, το θεωρητικό νόημα αυτής της περίπτωσης δεν είναι καθαρό. Φαίνεται, μάλλον, απλά ως μια συμβατική παραδοχή που διευκολύνει τον οικονομικό λογισμό των εθνικών προϊόντων, χωρίς ισχυρή θεωρητική θεμελίωση του κατά πόσον αυτά είναι σύμμετρα. Παρόμοια προβλήματα εγείρονται αναπόφευκτα όταν δημιουργούνται νέα προϊόντα τα οποία ενσωματώνονται στους εθνικούς λογαριασμούς.

Αντίστοιχα, οι επίσημα προσδιορισμένες τιμές μπορούν να χρησιμεύσουν στη συγκρότηση πραγματικών (αποπληθωρισμένων) συνολικών δεικτών που εκφράζουν, αν και κάπως συμβατικά, τη μεγέθυνση μιας εθνικής οικονομίας. Όσο μικρότερη είναι η μεταβολή της σύνθεσης του εθνικού προϊόντος, τόσο ακριβέστερο και σαφέστερο είναι το νόημα ενός τέτοιου μακρο-οικονομικού λογισμού. Με την ίδια έννοια, οι επίσημες τιμές μπορούν να εκφράσουν μεταβολές στη διανομή των προϊόντων στους εργάτες, στις επιχειρήσεις, το κράτος ή τις διάφορες περιοχές. Για παράδειγμα, αν η σύσταση των καταναλωτικών αγαθών που προκύπτουν από ένα εργάτη παραμένει η ίδια, μια αύξηση του πραγματικού νομισματικού εισοδήματος σημαίνει σαφώς ότι τα κατανεμόμενα προϊόντα για ιδιωτική κατανάλωση έχουν αυξηθεί τόσο πολύ. Αν η σύνθεση του κοινωνικού προϊόντος μπορεί να θεωρηθεί σταθερή, τότε μια μεταβολή της νομισματικής κατανομής μεταξύ των εργατών, των επιχειρήσεων, του κράτους ή των περιοχών μπορεί να θεωρηθεί ότι προσεγγιστικά παριστά μια μεταβολή στη μεταξύ αυτών κατανομή του εθνικού προϊόντος. Αναλαμβάνοντας να εκφράσουν αυτό το μέγεθος οι επίσημα προσδιοριζόμενες τιμές, δεν υπολείπονται καθόλου σε χρησιμότητα των αγοραίων τιμών, όταν αυτές αναχθούν σε ετήσιες τιμές βάσης.

Αν δεχτούμε ότι ορίζονται κοινωνικές τιμές (κ-τιμές) ευθέως ανάλογες προς τον εργάσιμο χρόνο που είναι ενσωματωμένος σε κάθε προϊόν, έπεται ότι οι τιμές αυτές θα μειώνονται αντιστρόφως ανάλογα με την πρόοδο της παραγωγικότητας της εργασίας με το χρόνο. Τότε, το πραγματικό εθνικό προϊόν σε σταθερές τιμές ανά εργαζόμενο ή ανά δεδομένο ποσό ετήσιας κοινωνικής εργασίας ασφαλώς θα αυξάνεται, ιδίως αν η σύνθεση του εθνικού προϊόντος παραμένει σταθερή. Το γεγονός αυτό εξηγεί την αναγκαιότητα της κατοχής μιας μονάδας οικονομικού λογισμού για το συνολικό προϊόν που θα είναι ανεξάρτητη του εργάσιμου χρόνου, ακόμα κι αν αυτή είναι μια λίγο-πολύ συμβατική μονάδα. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι επίσημα προσδιοριζόμενες τιμές μπορούν να φανούν χρήσιμες γι' αυτό το σκοπό, όπως ακριβώς οι τιμές μιας οικονομίας της αγοράς.

3. Τιμολόγηση με την οιονεί αγορά ή με την πλήρη αγορά;

Παρόλο που οι επίσημα οριζόμενες κ-τιμές σε μια σχεδιαζόμενη οικονομία μπορούν να θεωρηθούν ως ένα είδος μορφής τιμής, σε συνδυασμό με ορισμένες λειτουργίες του κ-χρήματος, θα πρέπει επίσης να τις διακρίνουμε από τη μορφή της τιμής ή τη χρηματική μορφή της εμπορευματικής αξίας μιας οικονομίας της αγοράς. Ωστόσο, ο ανασχηματισμός των υπαρκτών επίσημων τιμών, προκειμένου αυτές να λειτουργήσουν περισσότερο ως η μορφή τιμής μιας οικονομίας της αγοράς, είχε επανειλημμένα προταθεί από τα ανατολικο-ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά μεταρρυθμιστικά κινήματα. Από τη μια μεριά, προτάθηκε η χρησιμοποίηση ενός πιο ελεύθερου συστήματος τιμών αγοράς και του κινήτρου του κέρδους, με σκοπό τη μεγαλύτερη ενεργοποίηση του ατόμου και το μεγαλύτερο ορθολογισμό στην κατανομή πόρων και εργασίας, σε μεγαλύτερη συμφωνία με τις κοινωνικές ανάγκες. Από την άλλη πλευρά, έγινε δεκτό ότι αυτό θα λειτουργούσε ως ένα δραστικό μέσο μείωσης της συγκεντροποιημένης κρατικής εξουσίας και αύξησης της αυτονομίας των τοπικών οικονομιών, επιχειρήσεων και κλάδων, με περισσότερη αυτοδιαχείριση για τους εργάτες. Παρόλο

που αυτός ο τύπος μεταρρύθμισης δοκιμάστηκε με σχετική επιτυχία στη Γιουγκοσλαβία και στη συνέχεια άρχισε να εισάγεται σε ορισμένες άλλες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, τα μεταρρυθμιστικά κινήματα μετά το 1989 κινήθηκαν εντεύθεν αυτής της ιδέας, προς μια οικονομία της αγοράς πλήρους κλίμακας και προς το δρόμο του καπιταλισμού. Στην Κίνα, το πείραμα μιας σοσιαλιστικής οικονομίας της αγοράς βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη και με μια σχετική επιτυχία στην εξασφάλιση ενός υψηλού ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης.

Παραμένει ωστόσο ένα θεωρητικό πρόβλημα το εάν είναι δυνατό να χρησιμοποιήσουμε ένα σύστημα τιμών αγοράς σε μια σοσιαλιστική κοινωνία με μια δημόσια ιδιοκτησία των σημαντικότερων μέσων παραγωγής και έναν ορισμένο βαθμό σχεδιασμού. Αν ισχύει αυστηρά η πρόταση του Μαξ ότι «μόνο τα προϊόντα αμοιβαία ανεξάρτητων εργασιών, που εκτελούνται η μια απομονωμένα από την άλλη, μπορούν να σταθούν το ένα απέναντι στο άλλο ως εμπορεύματα» (I, σελ. 132), η χρήση του συστήματος των τιμών αγοράς σε μια τέτοια σχεδιασμένη οικονομία είναι θεωρητικά ανεπίτρεπτη και μπορεί ακόμα να θεωρηθεί ως καθαρός ρεβιζιονισμός, ο οποίος τελικά οδηγεί στην πλήρη ατομικιστική ιδιωτικοποίηση. Ωστόσο, η πρόταση του Μαξ δεν είναι συνεπής με την ίδια του την παραδοχή της εξωγενούς προέλευσης της εμπορευματικής ανταλλαγής και δεν μπορεί να είναι αληθής. Στην πραγματικότητα, οι μορφές που εμφανίζονται σε μια εμπορευματική ανταλλαγή, περιλαμβανομένης της μορφής των τιμών αγοράς, μπορούν να κατανοηθούν χωρίς αναφορά στις ειδικές σχέσεις παραγωγής που βρίσκονται πίσω απ' αυτές. Αυτό αντιστοιχεί στο ιστορικό γεγονός ότι μια εμπορευματική οικονομία θα μπορούσε να αναπτυχθεί σ' ένα κάποιο βαθμό σε επαφή με διάφορες προ-καπιταλιστικές κοινωνίες.

Απ' αυτή τη θεωρητική αναγνώριση του εξωγενούς χαρακτήρα των μορφών της εμπορευματικής οικονομίας, όπως οι νομισματικές τιμές, το κεφάλαιο, το κέρδος κ.ο.κ., μπορούμε να εκτιμήσουμε τη δυνατότητα όχι μόνο της απομάκρυνσής τους από την κοινωνική εργασιακή διαδικασία στο μέλλον, αλλά και της ευέλικτης χρήσης τους ως μηχανισμού ρύθμισης για τον επιμερισμό των προϊόντων και της εργασίας μεταξύ των συνεταιριστικών τοπικών κοινωνιών ή των συνεταιριστικών επιχειρήσεων που βασίζονται στη δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Στην τελευταία περίπτωση, η ελεύθερη ή πολύ φθηνή διανομή ορισμένων αγαθών και υπηρεσιών όπως η βασική εκπαίδευση και οι ιατρικές υπηρεσίες, η επίσημη τιμολόγηση βασικών αγαθών και υπηρεσιών όπως είναι η ενέργεια και η κατοικία και η τιμολόγηση μέσω της αγοράς σύμφωνα με τις μεταβολές του ισοζυγίου ζήτησης και προσφοράς για τα άλλα αγαθά και υπηρεσίες, μπορούν να συνδυάζονται επιλεκτικά και οι συνδυασμοί να τροποποιούνται από δημοκρατικές κοινωνικές αποφάσεις.

Σ' ένα τέτοιο συνδυασμό δεν μπορεί να υπάρξει μια απόλυτα συνεπής τιμολόγηση μέσω της αγοράς, καθώς το κόστος παραγωγής των αγαθών που υφίστανται αγοραίες τιμές πρέπει να περιέχουν μέρη από το κόστος ορισμένων μέσων παραγωγής με ελεγχόμενες σταθερές τιμές, όπως και κοινωνικά ελεγχόμενους κ-μισθούς. Οι αγοραίες τιμές μπορούν επίσης εύκολα να υποβληθούν σε έλεγχο ζώνης, όπου η υψηλότερη και η χαμηλότερη στάθμη τους θα καθορίζονται από κοινωνικές συμφωνίες. Απ' αυτή την άποψη, οι αγοραίες τιμές μπορούν να έχουν σε μια σοσιαλιστική κοινωνία το χαρακτήρα οινωεί αγοραίων τιμών ή ένα είδος κ-τιμών. Μπορούν να εμφανίζονται και να λειτουργούν σε συναλλαγές μεταξύ του κράτους (ή του κεντρικού συμβουλίου σχεδιασμού) και των επιχειρήσεων ή των ατομι-

κών εργατών, έχουν όμως αυξημένη σημασία όταν οι συναλλαγές μεταξύ επιχειρήσεων και εργατών αναλαμβάνονται οριζόντια και όχι διαμέσου του κράτους. Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα της οικονομικής ημερήσιας διάταξης είναι το να προσδιοριστεί ποια αγαθά και υπηρεσίες θα πρέπει κατά τις συναλλαγές να ακολουθούνται από αγοραίες κ-τιμές, σε ποια θα πρέπει να επιβάλλονται επίσημα καθοριζόμενες τιμές, έστω κι αν αλλάζουν κατά διαστήματα, και ποια θα πρέπει να διανέμονται δωρεάν ή πολύ φτηνά.

Σε κάθε συνδυασμό, η κοινωνική κατανομή και ο επιμερισμός θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από τη μέγιστη δυνατή διαφάνεια, αρχίζοντας από την εκτίμηση των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των στρατηγικής σημασίας αγαθών και υπηρεσιών. Στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, ο Μαρξ δέχεται ότι ο ατομικός παραγωγός «παραλαμβάνει από την κοινωνία ένα πιστοποιητικό ότι έχει προσφέρει αυτή κι αυτή την εργασία (μετά την παρακράτηση μέρους της εργασίας του για τα κοινά ταμεία) και με αυτό το πιστοποιητικό εισπράττει από το κοινωνικό απόθεμα μέσωσιν κατανάλωσης τόσες ποσότητες όσο είναι το κόστος της εργασίας του», και συνεχίζει λέγοντας ότι «εδώ προφανώς ισχύει η ίδια αρχή με αυτή που ρυθμίζει την ανταλλαγή εμπορευμάτων, στο βαθμό που πρόκειται για ανταλλαγή ίσων αξιών» (MECW, τ. 24, σελ. 86). Ομοίως, ο Μαρξ δηλώνει ότι ο επιμερισμός του εργάσιμου χρόνου στις διάφορες ανάγκες που πρέπει να ικανοποιηθούν, που είναι παρατηρήσιμες ακόμα και στη ζωή του Ροβινσώνα Κρούσου πάνω στο νησί του, περιέχει όλους τους «ουσιώδεις προσδιοριστικούς παράγοντες της αξίας» (I σελ. 170). Όταν εφαρμόσουμε τις προτάσεις αυτές, σε συνδυασμό με τη μαρξική αντίληψη του νόμου της αξίας ως ίσης ανταλλαγής εργάσιμου χρόνου, σε μια σοσιαλιστική οικονομία, θα αναμέναμε ότι οι σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ ατομικών εργατών, συλλογικών παραγωγών (επιχειρήσεων) και κεντρικής κοινωνικής οργάνωσης θα βασίζονταν στην ίση ανταλλαγή εργάσιμου χρόνου. Μ' αυτόν τον τρόπο οι κανονικές τιμές υποτίθεται ότι θα ήταν ανάλογες προς τον εργάσιμο χρόνο που είναι ενσωματωμένος σε κάθε προϊόν.

Υπό ποιες συνθήκες θα καθίσταντο οι τιμές ευθέως ανάλογες προς τον εργάσιμο χρόνο που είναι ενσωματωμένος στα προϊόντα; Μια πιθανή συνθήκη είναι ότι οι εργάτες εισπράττουν το σύνολο του φρέσκου εργάσιμου χρόνου μέσω μιας σοσιαλιστικής μορφής μισθού (ας παραστήσουμε αυτή τη μορφή ως κ-μισθό), χωρίς να αφήνουν κανένα πλεόνασμα στις επιχειρήσεις. Τότε, το κοινό ταμείο της κοινωνίας θα πρέπει να συγκροτείται από τους εργάτες και όχι από τις επιχειρήσεις και η επέκταση αυτών των επιχειρήσεων θα υλοποιείται γενικά μόνο μέσω της χρήσης αυτών των κοινών ταμείων. Το ανωτέρω μοντέλο σοσιαλισμού μπορούμε να το αποκαλέσουμε μοντέλο πλήρους κ-μισθού, εφόσον ο κ-μισθός παρυστά εδω τόσο τον αναγκαίο εργάσιμο χρόνο v , όσο και το χρόνο της υπεργασίας s ή το περιεχόμενο της αξίας που συσσωρεύεται σε μια σοσιαλιστική οικονομία.

Στο βαθμό, ωστόσο, που οι εργάτες εισπράττουν μόνο το ισοδύναμο του v , δεν είναι αναγκαία η απόλυτα ίση ανταλλαγή εργάσιμου χρόνου μεταξύ των διάφορων προϊόντων προκειμένου να διατηρηθεί η βιομηχανική αναπαραγωγή. Με δεδομένο το συνολικό ποσό εργάσιμου χρόνου που είναι ενσωματωμένος σε μια μονάδα του προϊόντος i , $t_i = c_i + v_i + s_i$, τα ισοδύναμα της έμμεσης εργασίας c_i , και του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου v πρέπει να αποζημιωθούν μέσω της ανταλλαγής με την κοινωνία ώστε να καταστεί εφικτή η αναπαραγωγή του προϊόντος i . Ωστόσο, το ισοδύναμο της υπεργασίας s δεν χρειάζεται να αποζη-

μιωθεί στην ολότητά του και στον κοινωνικό χειρισμό του υφίσταται μια βασική ελευθερία. Κατά την άποψή μας, το ουσιαστικό περιεχόμενο του νόμου της αξίας επιτρέπει την άνιση ανταλλαγή εργασιμων χρόνων ενσωματωμένων σε προϊόντα, στα όρια ενός φάσματος ίσου με s . Έτσι λοιπόν, οι τιμές παραγωγής (δηλαδή το κόστος συν το μέσο κέρδος) ή οι κανονικές τιμές αγοράς που κυμαίνονται γύρω από τις τιμές παραγωγής θα πρέπει να θεωρούνται όχι ως η αναθεώρηση αλλά ως η συγκεκριμένη μορφή υλοποίησης του νόμου της αξίας³.

Σε μια σοσιαλιστική οικονομία, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνέχεια της ύπαρξης των βιομηχανιών ή των επιχειρήσεων, το ισοδύναμο του $(c_i + v_i)$ πρέπει να επανακτάται κατά την ανταλλαγή των προϊόντων μέσω μιας μορφής τιμής, ενός πιστοποιητικού ή της επιβολής ενός δελτίου. Εκτός αυτού, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε μια σοσιαλιστική οικονομία η θεμελιώδης κοινωνική ελευθερία στο χειρισμό του ισοδύναμου του s είναι σημαντικά ευρύτερη απ' ό,τι σε μια καπιταλιστική οικονομία, διότι το ισοδύναμο αυτό δεν χρειάζεται να υπόκειται στην εφαρμογή της εξίσωσης του ποσοστού κέρδους.

Καθώς αυξάνεται το ισοδύναμο του αναγκαίου εργασιμου χρόνου που διανέμεται με τη μορφή δωρεάν ή φτηνής συλλογικής κατανάλωσης ή με τη μορφή αγαθών που διανέμονται με δελτίο σε χαμηλή τιμή, οι χρηματικοί μισθοί παριστάνουν ένα ολοένα και μικρότερο κλάσμα του εργασιμου χρόνου που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης από γενιά σε γενιά. Επομένως, σε μια σοσιαλιστική οικονομία όπου οι κοινοί πόροι αντλούνται από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις και όχι από τους βιομηχανικούς εργάτες, ο προσδιορισμός των μισθών με χρηματικούς όρους υποτιμά συστηματικά το κόστος όσον αφορά τους μισθούς. Κατά συνέπεια, η υπερχροστολόγηση στις σοσιαλιστικές οικονομίες μπορεί στην πράξη να υπερεκτιμηθεί και να αποτελέσει αντικείμενο πιο ευέλικτων χειρισμών απ' ό,τι το μέσο κέρδος στον καπιταλισμό. Έτσι, όταν δοθούν w -τιμές σε μια τέτοια σοσιαλιστική οικονομία, είτε με επίσημο ορισμό, είτε σε συμφωνία με την κυμαινόμενη ζήτηση και προσφορά μιας αγοράς, οι τιμές αυτές μπορούν να είναι πιο ευέλικτες και λειτουργικές σ' ένα ευρύτερο φάσμα απ' ό,τι στην περίπτωση των ανταγωνιστικών τιμών παραγωγής στον καπιταλισμό.

Αυτό το εύελο και ευρύ λειτουργικό δυναμικό του συστήματος των w -τιμών είναι ίσως ένας λόγος για τον οποίο οι επίσημα οριζόμενες τιμές σε μια σοβιετικού τύπου οικονομία μπόρεσαν να λειτουργήσουν επί ένα τόσο μακρύ διάστημα, ακόμα και επί δεκαετίες, παρά τις τόσο καταδικασμένες παραμορφώσεις από την άποψη των αγοραίων τιμών ισοροπίας ή των τιμών παραγωγής.

4. Μια εξισωτική θεωρία κινήτρων εργασίας και έργου

Ο σοσιαλισμός, περιλαμβανομένου του μαρξισμού, κατά βάση υποστηρίζει μια εξισωτική θεώρηση των ανθρώπων. Παραμένει ωστόσο ένα πρόβλημα που ίσως να αντιφάσκει με αυτή τη θεώρηση κατά την εφαρμογή της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Είναι το πρόβλημα που αφορά την ειδικευμένη ή σύνθετη εργασία.

Όταν ο Μαρξ όριζε την «ουσία που δημιουργεί αξία», δήλωνε ότι η εργασία σχηματισμού αξίας πρέπει να είναι ενός μέσου ή κοινωνικά αναγκαίου εργασιμου χρόνου και συνέχιζε λέγοντας: «Κοινωνικά αναγκαίος εργασιμος χρόνος είναι ο εργασιμος χρόνος που

απαιτείται για την παραγωγή κάθε αξίας χρήσης υπό τις κανονικές συνθήκες παραγωγής μιας δεδομένης κοινωνίας και με το μέσο βαθμό ειδίκευσης και έντασης της εργασίας που επικρατούν στην εν λόγω κοινωνία» (I, σελ. 129). Στην περίπτωση της ίδιας χρήσιμης εργασίας που παράγει το ίδιο προϊόν, είναι εύκολο να συγκρίνουμε το βαθμό ειδίκευσης και έντασης εργασίας μέσω του επιτυγχανόμενου έργου σ' ένα δεδομένο χρονικό διάστημα. Οι σύγχρονες συνθήκες παραγωγής, που κάνουν χρήση των μηχανών, τείνουν να εξισώσουν το αποτέλεσμα της εργασίας μετά από μια σχετικά σύντομη περίοδο εξάσκησης και γενικά καθιστούν τους εργάτες ανταλλάξιμους.

Όταν συγκρίνουμε διαφορετικά είδη χρήσιμης εργασίας, η ειδικευμένη εργασία αποκαλείται σύνθετη εργασία. Η μέτρηση του βαθμού ειδίκευσης και έντασης εργασίας μεταξύ διάφορων ειδών χρήσιμης εργασίας είναι δύσκολη, καθώς τα αποτελέσματα του έργου, δηλαδή τα διάφορα είδη προϊόντων, είναι μη συγκρίσιμα. Η λύση του Μαρξ, που ανάγει τη σύνθετη σε απλή εργασία, δεν μας παρουσιάζει μια πραγματική και απερίφραστη κοινωνική βάση και είναι μάλλον προβληματική. «Η πιο σύνθετη εργασία λογίζεται απλά ως πιο εντατική ή μάλλον πολλαπλάσια απλή εργασία, έτσι ώστε μια μικρότερη ποσότητα σύνθετης εργασίας να θεωρείται ίση με μια μεγαλύτερη ποσότητα απλής εργασίας. Η εμπειρία μάς δείχνει ότι αυτή η αναγωγή γίνεται συνεχώς. Ένα εμπόρευμα μπορεί να αποτελεί το αποτέλεσμα της πιο πολύπλοκης εργασίας, αλλά μέσω της αξίας του τίθεται ως ίσο με το προϊόν απλής εργασίας, επομένως παριστάνει μόνο μια συγκεκριμένη ποσότητα απλής εργασίας. Οι ποικίλες αναλογίες στις οποίες τα διάφορα είδη εργασίας ανάγονται σε απλή εργασία ως μονάδα μέτρησης τους, καθορίζονται από μια κοινωνική διαδικασία που υπερβαίνει τους παραγωγούς. Οι αναλογίες αυτές εμφανίζονται επομένως στους παραγωγούς σαν να έχουν κληρονομηθεί από την παράδοση» (I, σελ. 135).

Κατά συνέπεια, όταν ο Μαρξ στοχάζεται την κατανομή των μέσων κατανάλωσης μέσω πιστοποιητικών εργασίας στην κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, αναγνώριζε ένα «άνισο δικαίωμα για άνιση εργασία» σύμφωνα με «άνισα ατομικά προσόντα και επομένως [άνιση] παραγωγική ικανότητα των εργατών ως φυσικά δικαιώματα», δεδομένου ότι «η κοινωνία συνεχίζει να επιβαρύνεται από τους αστικούς περιορισμούς» (MECW, σελ. 86). Ωστόσο, στην περίπτωση της σύνθετης εργασίας, ο βαθμός ειδίκευσης της διανοητικής και φυσικής ικανότητας των εργατών είναι αδύνατο να αντιστοιχηθεί με τα προϊόντα τους. Είναι αντικειμενικά αδύνατο να οριστεί πόσο περισσότερη εργασία μπορεί να προσφέρει ένας δεδομένος τύπος ειδικευμένου εργάτη σε σχέση με ένα μη ειδικευμένο εργάτη, καθώς οι διάφορες αξίες χρήσης που παράγονται απ' αυτούς δεν είναι συγκρίσιμες.

Μπορούμε επίσης να σημειώσουμε ότι οι σύγχρονες αυτοματοποιημένες μηχανές και εξοπλισμοί, όπως επίσης και το ανεβασμένο επίπεδο γενικής εκπαίδευσης, έχουν αυξήσει την ανταλλαξιμότητα μεταξύ των εργαζόμενων στους διάφορους κλάδους και επαγγέλματα και έχουν μειώσει τη σημασία της δύσκολα αποκτούμενης ειδίκευσης, όσον αφορά τις βασικές οικονομικές δραστηριότητες. Παράλληλα, ωστόσο, με αυτή την ισχυρή τάση στο σύγχρονο καπιταλισμό είναι διακριτές δυο άλλες σημαντικές τάσεις.

Μια απ' αυτές είναι μια «γροαφειοκρατική μορφή» διεύθυνσης της εργασίας. Αυτή η μορφή διεύθυνσης ταξινομεί τα κατακεραματισμένα καθήκοντα σε διάφορους φορμαλιστι-

κούς βαθμούς και κατηγορίες και χειρίζεται την ανάλωση εργασίας από τους εργάτες που έχουν βασικά παρόμοιες ανθρώπινες ικανότητες σύμφωνα με την επαγγελματική τους βαθμίδα. Κατά την τυπική αντίληψη της αμερικανικής διεύθυνσης της εργασίας, κάθε εργάτης μιας επιχείρησης επιφορτίζεται με ένα αποσπασματικό καθήκον, έτσι ώστε σπάνια να προωθείται σ' ένα υψηλότερο βαθμό ή καθήκον. Αν θέλει να αποκτήσει μια καλύτερη θέση εργασίας, θα πρέπει να αποχωρήσει και να προσπαθήσει να την αναζητήσει σε μια άλλη εταιρεία. Το κίνητρο για να παραμείνει απασχολούμενος συνεχώς στην ίδια εταιρεία προσφέρεται από τη διάρκεια της προϋπηρεσίας (όσο μεγαλύτερη είναι η καριέρα, τόσο μικρότερος είναι ο κίνδυνος απόλυσης), όπως επίσης και από μια γενική αύξηση του πραγματικού μισθού, που χονδρικά είναι ανάλογη της αύξησης της παραγωγικότητας, όπως παρατηρήθηκε στη διάρκεια της μεταπολεμικής «φορντιστικής» περιόδου, που διήρκεσε μέχρι τη δεκαετία του 1960. Σε αντιδιαστολή με την αμερικανική αντίληψη, σύμφωνα με την ιαπωνική διεύθυνση της εργασίας των κανονικών εργατών μιας μεγάλης επιχείρησης, κάθε εργάτης προσδοκά την προώθησή του, αργά ή γρήγορα, σε υψηλότερες, πιο υπεύθυνες βαθμίδες, μέσω εκπαίδευσης στο αντικείμενο της εργασίας του και κυρίως σύμφωνα με τη σειρά αρχαιότητας. Παρόλο που στην Ιαπωνία η αύξηση των πραγματικών μισθών τείνει να υπολείπεται της παραγωγικότητας, το κίνητρο προς εργασία, όπως επίσης και η πιστή στάση απέναντι στην επιχείρηση εξασφαλίζεται από μια διά βίου απασχόληση σε συνδυασμό με το σύστημα προαγωγής κατ' αρχαιότητα. Παρ' όλες αυτές τις διαφορές, τόσο ο αμερικανικός όσο και ο ιαπωνικός τρόπος διεύθυνσης της εργασίας χαρακτηρίζονται από τη γραφειοκρατική τυπική διαβάθμιση των διάφορων κατηγοριών καθηκόντων.

Σχετική με το ανωτέρω σημείο είναι μια τάση προς την παραδοχή ότι η δαπάνη εργασίας από τους εργάτες με υψηλή ειδίκευση ή ιεραρχική βαθμίδα αποτελεί μια ειδικά εντατική εργασία που περιέχει μια μεγαλύτερη ποσότητα απλής εργασίας δαπανημένης επί μια δεδομένη χρονική περίοδο, στη βάση του ότι η εκπαιδευμένη ή καταρτισμένη ειδικευμένη εργασιακή δύναμη πρέπει να αμοιβεται καλύτερα, προκειμένου να εξασφαλιστεί η αναπαραγωγή μιας τέτοιας ειδικής εργασιακής δύναμης. Είναι γεγονός ότι σ' ένα καθαρό σύστημα καπιταλιστικής αγοράς το κόστος εκπαίδευσης ή κατάρτισης της ειδικευμένης εργασιακής δύναμης αποτελεί μέρος της αξίας μιας τέτοιας εργασιακής δύναμης που θα πρέπει να αποζημιώνεται προκειμένου να καταστεί εφικτή η συνεχής προσφορά της αναγκαίας ειδικευσης από γενιά σε γενιά και στη βάση του οικογενειακού συστήματος. Η ειρωνία, ωστόσο, είναι ότι μια τέτοια αναπαραγωγή της αξίας της εργασιακής δύναμης σ' ένα σύστημα ελεύθερης αγοράς τείνει να αποφέρει μια ακίνητη κοινωνική διαστρωμάτωση, κάτι παρόμοιο με τις παλιές φεουδαρχικές κάστες, που θα κληρονομείται από γενιά σε γενιά μέσω της οικογένειας. Παρόλο που είναι σήμερα ευδιάκριτο ένα τέτοιο αποτέλεσμα της αξίας της εργασιακής δύναμης, η ίδια η αξία της εργασιακής δύναμης ή ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος για την αναπαραγωγή της, πρέπει θεωρητικά να είναι ανεξάρτητα από την αξία χρήσης ή από τη δαπάνη εργασίας για την παραγωγή, στη γραμμή της παράδοσης των Ρικάρντο — Μαξ. Επομένως, μια άνοδος ή πτώση της αξίας της εργασιακής δύναμης δεν επηρεάζει την παραγόμενη ή την προστιθέμενη αξία από ένα δεδομένο αριθμό εργατών, με δεδομένη τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, αλλά επηρεάζει αντίστροφα το μερίδιο των κερδών και το ποσοστό κέρδους.

Αν σε μια σοσιαλιστική κοινωνία όλο το κόστος της εκπαίδευσης και κατάρτισης για την κοινωνικά αναγκαία ειδίκευση δαπανάται δημοσίως από τα κοινωνικά κοινά ταμεία και όχι ιδιωτικά, θα πρέπει να δίνεται μια υψηλότερη αμοιβή στους ειδικευμένους εργάτες προκειμένου να εξασφαλιστεί η από γενιά σε γενιά αναπαραγωγή τους. Ακόμα και τότε, η ειδικευμένη εργασία δεν θα ήταν άμεσα εναλλάξιμη με τη γενική απλή εργασία. Ωστόσο, από το γεγονός αυτό θα πρέπει μήπως να αναγνωρίσουμε ότι η δαπάνη ειδικευμένης εργασίας είναι πιο εντατική και προσφέρει περισσότερο έργο σ' ένα δεδομένο χρονικό διάστημα απ' ό,τι η απλή εργασία, ιδίως αν δεν συνυπολογίσουμε το κόστος εκπαίδευσης και κατάρτισης; Όσον αφορά το βαθμό της διανοητικής φόρτισης και της σωματικής κόπωσης, υπάρχουν πολύ μεγάλες διαφορές ακόμα και στα πλαίσια της κατηγορίας της εναλλάξιμης απλής εργασίας. Ωστόσο, ως παρόμοια δαπάνη μιας κατά βάση ίδιας ανθρώπινης ικανότητας προς εργασία, οι διάφορες χρήσιμες εργασίες μπορούν να θεωρηθούν ως ομογενής αφηρημένη ανθρώπινη εργασία που μετράται απλά από το χρόνο εργασίας. Στην περίπτωση των ειδικευμένων εργατών με ειδική εκπαίδευση και κατάρτιση, οι εργάτες αυτοί μπορούν συνήθως να εργάζονται με λιγότερο ανταγωνισμό και αντλώντας περισσότερη ικανοποίηση από τα επιτεύγματά τους, επομένως πολύ συχνά με λιγότερη κόπωση. Γενικά, δεν υπάρχει κανένας αντικειμενικός λόγος για τον οποίο θα πρέπει να πιστέψουμε ότι αυτοί οι εργάτες σ' ένα δεδομένο χρονικό διάστημα δαπανούν περισσότερη εργασία απ' ό,τι οι μη ειδικευμένοι εργάτες. Αν στοχαστούμε το λόγο για τον οποίο μπορούμε να αναγνωρίσουμε το χαρακτήρα της αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας μεταξύ των διάφορων χρήσιμων αφηρημένων μορφών εργασίας, μπορούμε κάλλιστα να εφαρμόσουμε τον ίδιο συλλογισμό στο ζήτημα της σύνθετης εργασίας. Με τον τρόπο αυτό, μπορούμε να αναγνωρίσουμε στη σύνθετη ή ειδικευμένη εργασία την κινητοποίηση μιας ξεκάθαρα κοινής ανθρώπινης ικανότητας προς εργασία με πλείστους όσους τρόπους, όπως ακριβώς και στην απλή εργασία με τις διαφορετικές της συγκεκριμένες μορφές.

Η αντίληψη του Μαξ σχετικά με ένα άνισο δικαίωμα για μια άνιση ατομική ικανότητα προς εργασία κατά την κατώτερη φάση του κομμουνισμού μπορεί να χρησιμοποιηθεί ακόμα και για να νομιμοποιήσει τη σύγχρονη αστική τεχνική διεύθυνση της εργασίας μέσω της κατάρτισης των εργατών και του μηχανισμού της αγοράς προκειμένου να αναπαραχθεί η ειδικευμένη εργασιακή δύναμη μέσω ενός υψηλότερου προσωπικού εισοδήματος, ως μια φυσική τάξη των πραγμάτων, παρόλο που η αντίληψη αυτή δεν μπορεί να υποστηριχτεί από την αντικειμενική πραγματικότητα των ειδικευμένων εργατών που προσφέρουν πραγματικά σ' ένα δεδομένο χρονικό διάστημα περισσότερο έργο απ' ό,τι οι μη ειδικευμένοι. Αν οι διάφοροι βαθμοί προνομιούχου οικονομικής ζωής των κρατικών και κομματικών γραφειοκρατών στις σοβιετικού τύπου κοινωνίες είχε λίγο ως πολύ νομιμοποιηθεί μ' έναν παρόμοιο τρόπο, μέσω της μαρξικής έννοιας του άνισου αστικού δικαιώματος για άνιση εργασία, το ζήτημα θα έπρεπε να επανεξεταστεί κριτικά από την οπτική του βασικού θεωρητικού προβλήματος της ειδικευμένης εργασίας. Μάλιστα, η πραγματική αποτίμηση της ποσότητας εργασίας που δαπανάται σε διάφορες σύνθετες δραστηριότητες θα μπορούσε εύκολα να είναι αυθαίρετη και να διευρυνθεί σε μια πολιτική βάση, δεδομένου ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπάρξει ένα αντικειμενικό μέτρο της, τόσο θεωρητικά, όσο και πρακτικά.

Κατά την άποψή μας, θα πρέπει να αναγνωρίζεται γενικά ένα απολύτως ίσο δικαίωμα

που θα προκύπτει από τη δαπάνη μιας καθολικής ανθρώπινης ικανότητας προς εργασία, από την αρχική φάση της κομμουνιστικής ή της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Μια άνιση κατανομή των μέσων κατανάλωσης είναι δυνατό να εισαχθεί μέσω κάποιων κοινωνικά συμφωνημένων ρυθμίσεων, αλλά θα πρέπει μάλλον να είναι σύμφωνη με τις διαφορετικές ανάγκες, όπως ο αριθμός των οικογενειακών μελών που πρέπει να υποστηριχθούν, ή να παρέχει κίνητρο και έναυσμα για εργασία. Η ύπαρξη μιας τέτοιας άνισης κατανομής, όπως επίσης και ο βαθμός της, θα πρέπει να αποφασίζεται με δημοκρατικό τρόπο, στη βάση της αναγνώρισης ότι ο ίσος χρόνος εργασίας σε κάθε συγκεκριμένη χρήσιμη μορφή ή σε κάθε τύπο και επίπεδο ειδίκευσης, συνεισφέρουν εξίσου στην κοινωνία.

Οι στόχοι που έθεσε ο Μαρξ για την ανώτερη φάση του κομμουνισμού, όπως το «για τον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του», ή η κατανομή σύμφωνα με τις ανάγκες, όπως επίσης και η επίλυση της αντίθεσης μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας, θα πρέπει να ενσωματώνονται, όσο αυτό είναι εφικτό, ήδη ως καθήκοντα της κατώτερης φάσης του κομμουνισμού ή του σοσιαλισμού. Στις σοβιετικές τύπου κοινωνίες θεωρήθηκε ότι η πραγματοποίηση της ανώτερης φάσης του κομμουνισμού ήταν ακόμα πολύ απομακρυσμένη και το «αστικό δικαίωμα» ενός άνισου δικαιώματος για άνιση εργασία χρησιμοποιήθηκε για να νομιμοποιήσει την προνομιούχο ζωή των κρατικών και κομματικών γραφειοκρατών. Παρόλο που η θεωρία του Μαρξ σχετικά με την ειδικευμένη ή σύνθετη εργασία αφήνει περιθώρια για μια τέτοια αντίληψη που συσκοτίζει τα πράγματα, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι στην πολιτική οικονομία δεν προβλέπεται θεωρητικό έδαφος για μια τέτοια νομιμοποίηση.

Σημειώσεις

[Στο παρόν άρθρο, οι αναφορές στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ, τόμοι I - III, μετάφραση (στα Αγγλικά) από τον B. Fawkes (Harmondsworth, Middx, Penguin Books, 1976) μνημονεύουν απλά σε παρένθεση τον τόμο και τη σελίδα αυτής της έκδοσης. Αντίστοιχα, οι αναφορές σε άλλα έργα που περιλαμβάνονται στο *Marx - Engels Collected Works*, (Μόσχα, Progress Publishers), θα παρουσιάζεται σε μια συντομογραφημένη μορφή, όπως MECW, σελ. 86 σε παρένθεση].

1. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, vol. I, 1976, London, Methuen & Co, 1922, p. 15.

2. Η ποσότητα εργασίας που είναι ενσωματωμένη στο σύνολο των συμπαράγωγων προϊόντων είναι προσδιορίσιμη θεωρητικά, εάν τα προϊόντα θεωρηθούν ως ένα συνδυασμένο προϊόν. Οι αναλογίες με τις οποίες επιμερίζεται το περιεχόμενο της εργασίας στα συμπαράγωγα προϊόντα μπορεί να θεωρηθεί ότι καθορίζονται από τις αναλογίες των σχετικών τιμών αυτών των προϊόντων σε μια οικονομία της αγοράς. Στην περίπτωση μιας σοσιαλιστικής οικονομίας χωρίς αγοραία τιμολόγηση, οι αναλογίες αυτές μπορούν να είναι λογιστικές και να καθορίζονται έτσι ώστε να μειώνονται τα μη χρησιμοποιούμενα προϊόντα και να περιορίζεται η κοινωνική ζήτηση για προϊόντα για τα οποία υπάρχει σχετική στενότητα. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στο M. Itoh, *The basic Theory of Capitalism*, London, Macmillan, 1988, pp. 175-78.

3. Για τη σχέση μεταξύ του νόμου της αξίας και των τιμών παραγωγής, βλ. M. Itoh, *op. cit.*, κεφ. 7, παράγρ. 1.